

آب انبارهای شهر یزد

حسین مسرت

پژوهشگر

و چه سان باید در این گستره خاک آلود زندگی کنند و حال که باید زیست، چگونه و با چه ابزاری می‌توان از این «خشکانه» جای، «قرانه» ساخت.

باشندگان یزد در پس تاریخ پرفراز و نشیب خود، مردمانی سخت‌کوش و آزموده بارآمده‌اند. و اگر بدین باور رسیده‌اند که آب چون گوهری دردانه و یک دانه است، همچون گوهر نیز از آن نگهداری می‌کنند. از برای دسترسی به هر قطره آب، هزاران قطره عرق بر زمین می‌ریزند.

چکیده:

آب انبار را می‌توان یکی از مهمترین و بزرگترین سازه‌های آبی کشور دانست که ابتکار بنیان آن را از ایرانیان می‌دانند و شهر یزد دارای بیشترین شمارگان آب‌انبار در ایران است.

مقدمه

معماری کویری، معماری تواضع، قناعت و فروتنی است. هر خشت، هر پی و هر دیوارش حامل و حاصل اندیشه انسان‌هایی است که در درازنای تاریخ آموخته‌اند چگونه

به راستی که درختان این مرز و بوم با عرق باشندگان آبشار می شود. و بدین روی جای شگفتی نخواهد بود اگر دیده شود که چگونه بر این پهن دشت ریگزار که خورشید، چون تیغی برنده، توان و تاب آدمی را می برد، می توان آبی نوشید، به خنکی آب روان شده از کوهسارهای پوشیده از برف.

به راستی این چه داستانی است، این چه اندیشه‌ای است که می داند می توان در این آتشدان، نیز آب خنک ساخت، می توان با چند دانه خشت و آجر و مقداری ساروج و کمی ملات همت، آب انباری ساخت که در تابستان خشک و تفتیده کویر «سقای تشنه کامان کویر» باشد.

هزاران درود نثار معمار توانای کویر که این هنر والای اوست، آفرینش سرما در دل گرما و بنیان انبان محبتی آکنده از عشق و ذوق شوق. آری آب انبارهای یزد، آب انبان حیات است، گنج خانه زندگی است.

در دیاری که به اندازه یک جرعه آب می توان دشتی ساخت به تمنای وصال. در دیاری که به نام آب سوگند می خورند و سکه می زنند، سخن از آب، چه زیبا و چه شیواست و چه جان بخش و فریباست و چه شگفت آور دیاری است دیار یزد. معمارش توانا و اندیشمند، استادش کارا و هنرمند. هنرمندش کوشا و هوشمند، شاعرش پویا و دردمند و مردمش بویا و توانمند.

دیرزی ای کهن دیار یزدان، ای یزد.

سیر تاریخی آب انبارها

بشر از همان گاه که آفریده شد و به آب نیاز پیدا کرد، در پی نگهداری و اندوخته سازی آب برای استفاده روزانه افتاد، از آوند کوچک گرفته تا برکه و حوض، اما اینکه از چه زمانی پی برد برای ذخیره سازی درازمدت به چه روشی باید دست یازد و بهترین شیوه چیست، روشن نیست.

می توان گفت که «انبارهای ذخیره آب در آغاز، گودالهایی بود که خودبه خود از آب باران و سیلابها پر می شد. به تدریج خود بشر به انبارکردن آب در این گودالها پرداخت» (عابدینی: ۱۳۷۴: ۱۰۳)

اندوخته نمودن آب آشامیدنی برای هر مردمی در گوشه‌ای از جهان، کاری بایسته بود. از مردمی که در کنار دریاها بودند و با آب شور یا بدمزه سر و کار داشتند تا مردمی که در کویر و بخش‌های کم‌آب جهان بوده و بیش از نیمی از سال را با زندگی نداشتند و آب به دشواری دستیاب می شده، به وجود جایگاههایی برای اندوخته آب پی بردند که پایه ساخت آب انبارها یعنی کهن‌ترین پدیده معماری برای نگهداری و ذخیره آب (بلوکباشی: ۱۳۷۲: ۱۵) بوده و در روند تاریخ و پیشرفت تمدن بشری تکامل یافت و به شکل امروزی رسید.

برخی پژوهشگران، پدیده ساخت و ابتکار آب انبارها را مانند قنات به ایرانیان نسبت می دهند. (عربی‌نژاد: ۱۳۷۸: ۶۷) و می گویند: «قدمت آب انبارها در ایران، هم پای قدمت قناتهاست، ولی متأسفانه این دانش خاص ایرانی‌ها، هرگز نتوانست آوازه‌ای هم چون قنات در دنیا بیابد» (معماریان، روزنامه ایران)

کهن‌ترین آب انباری که تاریخ از آن یاد می کند، آب انباری در شهر اور (نزدیک شهر بصره) بوده که حدود سال ۲۱۵۰ پیش از میلاد به دستور پادشاه اور بر سکوی زیگورات این شهر با سقفی گنبدی ساخته شده بود. پس از آن تاریخ نامی از دو آب انبار می برد که در سده ششم میلادی به دستور بوسنی نیانوس، امپراتور روم شرقی در قسطنطنیه (استانبول کنونی) ساخته شد. (بلوکباشی: ۱۳۷۲: ۱۵)

همزمان با پیشرفت تمدن در ایران باستان، مصر، میان رودان (بین‌النهرین) آب در آب انبارهای سرپوشیده‌ای که جلودار تبخیر آب و آلودگی بود، اندوخته می کردند، نیز در کشورهای یونان و روم از این شیوه برای نگهداری آب بهره می بردند. (ورشاد: ۱۳۶۲: ۲۱۸-۲۱۷)

اما کهن‌ترین و جالب‌ترین نمونه آب انبار شناخته شده در ایران مربوط است به آب انباری در کنار محوطه باستانی شهر عیلامی دوران تاش، نزدیکی معبد چغازنبیل (واقع در شهر شوش) که مربوط به ۱۲۵۰ سال پیش از میلاد و دوران شکوفایی معماری عیلام می شود. (ورجانوند: ۱۳۶۶: ۱۴) نیز از دوران هخامنشیان بازمانده چندین آب انبار و آب راه گوناگون در کاخ تخت جمشید دیده می شود.

(عبادیان: ۱۳۸۴: ۲۹۸) در یزد نیز بنا به گفته زنده یاد محمود مشروطه - کارشناس باستانی شناسی یزد- آب انباری سنگی بازمانده دوران ساسانی بر سر راه یزد به تفت وجود داشت که سالها پیش ویران شد.

در دوره اسلامی آب انبار نیز مانند دیگر بناهای شهری در بافت به هم پیوسته شهر مانند راسته‌های بازار و کانون محلات بنیان شد. (عبادیان: ۱۳۸۴: ۲۹۹) کهن‌ترین آب انبار شناخته شده دوران اسلامی در ایران مربوط است به ساخت حوض عضدی به فرمان عضدالدوله دیلمی در حدود سال ۳۳۹ هجری در قلعه شهر استخر. ابن بلخی از آب انبارهایی نام می برد که در قلعه‌های آباد، رم روان، سمیران و جنید ملغان و ماندستان وجود داشته است. (ابن بلخی: ۱۳۳۰: ۱۳۵، ۱۵۹، ۱۵۷، ۱۳۶۳) ناصر خسرو در سده پنجم قمری از حوض و مصانعی یاد می کند که در طول راه خود دیده است. هم‌چنین از فحوی برخی کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی مربوط به سده دوم تا ششم قمری می توان به نام برکه‌ها، حوض‌ها، چاه‌های آب سرد و مصنعهایی برخوردار که در ایران آن روزگاران ساخته شده بود. مانند کتاب آثار البلاد و اخبار العباد (زکریا قزوینی، سده ۶)، سفرنامه ابن حوقل (سده ۴)، سفرنامه ابن بطوطه (سده ۷ هجری)، الممالک و المسالك (اصطخری، سده ۳ هجری)، نزه القلوب (حمدا... مستوفی، سده ۷ هجری)، البلدان (احمد بن یعقوبی، سده ۲ هجری)، الخراج (قدمه بن جعفر، سده ۳ هجری)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم (مقدسی، سده ۳ هجری) و اشکال العالم (جیهانی، سده ۳ هجری).

پس از آن تا سده دهم به نام چندین آب انبار برخوردار می شود که برخی از آن‌ها تا به امروز از گزند روزگاران در امان مانده‌اند، مانند: آب انبار سیداسماعیل در تهران (صفوی)، آب انباری در شهر مرو (سده ۵ و ۶ هجری)، آب انبار رباط تملج، آب انبار ساخته شده در زمان شاه شجاع در یزد (سده ۸ هجری) و آب انبار چنک در یزد (۸۷۸ هجری).

از قرن دهم به بعد همزمان با گرایش پادشاهان و فرمانروایان صفوی به آبادانی و خواستاری مردم برای انجام کارهای نیکو، آب انبارهای فراوانی در دوره‌های صفوی، زند، قاجار و

پهلوی اول ساخته شد که بسیاری از آن‌ها پا
برجا و برخی حتی مورد استفاده مردم هستند.

پیشینه آب‌انبارهای یزد

چنانکه گفته شد استان و شهر کویری یزد
به دلیل اقلیم ویژه آن دارای صدها آب‌انبار
بوده که بنا به نوشته ایرج افشار در شهر یزد،
حدود ۷۵ آب‌انبار کتابه‌دار و بی‌کتابه وجود
داشته است. (افشار، ۱۳۷۴، جلد ۲: ۶۶۹-۶۴۷) و
بی‌مناسبت نیست اگر شهر یزد را نه تنها شهر
بادگیرها که شهر آب‌انبارها هم بنامیم.

قدیمی‌ترین سندی که نشان از وجود
بناهایی همسان آب‌انبارهای کنونی می‌دهد،
کتاب مسالک و ممالک است که در بحث
راه‌های یزد به خراسان نام چند حوض
باران را می‌برد. (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۹۰-۱۸۹) در
جامع‌الخیرات، تاریخ یزد، تاریخ جدید یزد به
دفعات از چاه‌خانه، چاه‌سرد، چاه آب‌سرد،
مصنعه، حوض، و حوض‌خانه یاد شده و
در کهن‌ترین کتاب یزد یعنی جامع‌الخیرات،
اشاره‌ای به وقف کوزه بر حوض شده و
چنانکه از تاریخ یزد برمی‌آید در دوره تیموری
به ساختن چاه آب‌سرد توجه بیشتری می‌شده
است. (ص ۱۶۰-۱۵۵) در کهن‌ترین تاریخ یزد،
تألیف جعفری، ذیل قنات‌های یزد می‌نویسد:
«مدار یزد بر این آب‌ها نهاده و چندین مصنعه
و پایاب دارد. (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۷۷) پس از آن ذیل
آب تفت و نصیری که تقریباً تمام محلات یزد
از آن بهره می‌برند، می‌نویسد: «بهترین آب
یزد است... قریب دویست مصنعه از این
آب پر می‌شود و مردم از آن منفعت می‌یابند
و منافع این آب از شیرکوه و فراشاه است.»
(جعفری، ۱۳۸۴: ۱۷۷) و باز همو ذیل آب‌شاهی
نعیم‌آباد می‌آورد که: «منافع این آب، مدوار
است و چند قنات دیگر بدان منضم می‌شود...
صد و پنجاه مصنعه از این آب پر می‌شود
و منفعت به مسلمانان می‌رسد و این آب را
سلطان جلال‌الدین شاه شجاع از مهر بجرد
اخراج کرد. (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۷۹) یعنی در
سده نهم در شهر یزد، حدود ۳۵۰ مصنعه
وجود داشته است که نمی‌توان تمامی آن‌ها
را آب‌انبار به شکل کنونی دانست، شاید به
تعبیر جامع مفیدی برخی از آن‌ها جایی بوده
است که آب در آن می‌ریخته‌اند و سقایان از
آن آب برمی‌داشتند. هر چند خود مستوفی در

کتابش می‌نویسد، مراد از مصنعه «آب‌انبار»
است. (مستوفی، ۱۳۶۶: ۱۳۸۵)

جعفری در همان کتاب پس از ذکر آب‌های
یزد به چاه‌های آب سردی اشاره می‌کند
که در اعماق زمین حفر می‌شده و با همت
فرمانروایان محلی یزد، گسترش و نماسازی
می‌شده که برخی از آن‌ها حتی کتابه هم
داشته است، مانند: چاه‌های آب سرد
دارالشفاى صاحبی، نزدیک مسجد جامع،
مصلی عقیق، سرچم، محله دومنار، دهوک
و کوجه و باغ‌خانه.

از میان صد و اندی آب‌انباری که اکنون
در شهر یزد به جای مانده و تقریباً ۳/۲ آن
شناسنامه‌دار است، تنها اندکی از آن وابسته
به دوره‌های کهن شهر یزد می‌شود. بنابر آنچه
در دست است و از فحواى برخی کتاب‌های
تاریخی بر می‌آید، آب‌انبارهای این شهر را
می‌توان به چهار دوره تاریخی تقسیم نمود:

آغاز تا عصر صفوی (۹۰۷-۹۰۷ ه.ق)، عصر
صفوی (۹۰۷-۱۱۳۵ ه.ق)، دوره‌های
افشار، زند و قاجار (۱۱۴۸-۱۳۴۳ ه.ق) و
دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷ ه.ش).

اینک و به دلیل انبوهی آب‌انبارها تنها به نام
آب‌انبارهای کهن شهر یزد از آغاز تا پایان سده
دهم قمری بسنده می‌شود. (زیرا حتی در دوره
صفوی هم آب‌انبارهای زیادی ساخته شده بود).

۱- آب‌انبار ساسانی (دوره ساسانی)

۲- چهارکوجه (ایلخانی) ۳- جنگ (۸۷۸ ه.ق)

۴- وزیر (سده ۸ ه.ق) ۵- باغ‌گندم (۹۷۱ ه.ق)

۶- خواجه (۹۹۷ ه.ق) ۷- دروازه شاهی (حدود

۹۵۷ ه.ق) ۸- دروازه‌المیر (سده ۱۰ ه.ق)

۹- دروازه‌مهریز (حدود ۹۵۷ ه.ق)

۱۰- کوشک‌نو (صفوی) ۱۱- کوچک مصلی

عتیق (۹۵۷ ه.ق) ۱۲- سستی فاطمه (حدود

۸۴۱ ه.ق) ۱۳- تکیه امیرچخماق (حدود ۸۶۱

ه.ق) ۱۴- میدان امیرچخماق (۸۳۱ ه.ق)

۱۵- امامزاده جعفر (۸۵۴ ه.ق).

از میان ۴۰۰ آب‌انبار شناخته شده در استان
یزد، ۱۶۸ آب‌انبار به ثبت ملی رسیده که
۷۲ بنای آن وابسته به شهر یزد است. (آمار
۱۳۸۶/۱۱/۳)

و بنابر پژوهش غلامحسین معماریان در حال
حاضر حدود ۷۰۰ آب‌انبار در کشور وجود
دارد که بیش از نیمی از آن در استان یزد قرار
دارد. (روزنامه ایران ۱۳۸۰/۷/۲۱).

نام چند آب‌انبار استان یزد تا سده دهم قمری:

۱- قلعه‌نه‌گنبد (سده ۸ ه.ق)

۲- ملاحسن فیروز آباد میبد (۹۴۰ ه.ق)

۳- محله بالافیروز آباد میبد (۹۵۱ ه.ق)

۴- برسه تفت (۹۸۹ ه.ق)

۵- خانقاه فیروز آباد (۹۷۴ ه.ق)

۶- شاه‌علی تفت (۹۸۰ ه.ق)

۷- شاه‌ولی تفت (سده ۹ ه.ق)

۸- رباط چفته (دوره شاه عباس دوم صفوی)

۹- دستی چاه نوع‌دا (گویا ایلخانی یا تیموری).

ادبیات آب‌انبار

آب‌انبار این مکان مقدس و باشکوه مردمان
کویر، در نظر مردان این خطه چنان
جایگاهی دارد که می‌توان در ستایش آن
شعر گفت، ترانه سرود، مثل ساخت و
باورهای استواری داشت و چه قومی بهتر
از مردمان کویر می‌تواند در وصف آب و
آب‌انبار، قصیده، دو بیتی و حتی غزل
بگوید و ماده تاریخ بسازد.

الف: اشعار

تنها سند مکتوب این اشعار نوشته‌های
برگرفته از سردر آب‌انبارها در کتاب‌های
تاریخ و یا کتیبه‌های سردر آب‌انبارهایی
است که از گزند روزگار در امان مانده است.
کتیبه‌هایی که هر روزه سرقت می‌شود.
و در نهان‌خانه موزه کشورهای بیگانه
جای خوش می‌کند و یا به وسیله کودکان
بازیگوش شکسته و خرد می‌شود.

شاید هیچ جمله‌ای گویاتر از عبارات
کتاب «زیر آسمان کویر» نباشد که در
ستایش شاعران یزد گفته است: «شما اگر
تمام کتاب‌های ادبی دنیا را ورق بزنید،
نمی‌توانید، قصیده‌ای، غزلی، مسمطی و
قطعه‌ای در وصف چاه آب، قنات و چشمه
پیدا کنید و اگر دواین شعرای خراسان و
فارس را هم تصفح کنید به ظن غالب چیزی

در این باب به دست نمی‌آورد. فقط در شهر یزد است که شاعران و ادیبان در مدیج آب، اشعاری سروده‌اند و البته در این امر بدعتی نگذارده‌اند، زیرا که شاعران همیشه برای مدح زورمندان و حکام و پادشاهان شعر می‌گفتند و در پایتخت کویر، سلطان واقعی، همین آب بی‌قابلیت بوده است و خواهد بود.» (مهاجر: ۸۹، ۱۳۴۰)

در این جا نمونه‌ای از این اشعار می‌آید:

آب انبار ابوالمعالی

برکه‌آبی که در آن موضع است
هر طرفش راه به جوی دل است
آب رخ چشمه خورشید از اوست
تشنه آن سرو که در طرف جوست
در تک آن آب عیان ریگ آن
همچو نجوم از پس هفت آسمان
از تن سیمین بدان پاک‌تر
وز دل عشاق صفا ناک‌تر
مصری اگر آب خورد زان سبیل
تلخ نماید به لبش رود نیل
(مستوفی: ۳۶۶۹، ۱۳۸۵)

سروده جعفری

ای زلال تو راحت دل و جان
در تن تشنگان چو روح روان
از صفای تو چشم‌ها روشن
در هوای تو چرخ شد گردان
کوثری یا ریحیق یا تسنیم
زمزمی یا که چشمه حیوان
«و من الماء کل شیء حی»
الحق آمد تو را ز حق درشان
هم چو زمزم قریب بیت...
به صفا آمدی چو رکن بهمان
خسته را شربت تو صحت جسم
تشنه را جرعه تو راحت جان
چون برآیی ز چاه یوسف وار
تازه گردد ز تو دل اخوان
گر نباشی تو در جهان یک دم
دم نیارد زدن کس از عطشان
پاکی و از تو هست پاکی خلق
وز تو کام زمانه کامروان
جگر تشنگان کنی سیراب
گر گذاری کنی به درویشان
(جعفری: ۱۹۰، ۱۳۸۴-۱۸۹)

ب: امثال و حکم

- آب انبار به دست یزید افتادن
- آب انبار شاه عباسی
- آب انبار شلوغ، کوزه بسیار می‌شکند
- آب که یک جا بماند، می‌گندد مثل آب انبار
- هر کسی کار خودش، بار خودش، آتش به انبار خودش

پ: باورها

- آب و نمک، مهریه حضرت فاطمه (س) است. به همین سبب باید از آلودن آن پرهیز کرد.
- روزهای جمعه هر آبی که روی زمین جاری است به بهشت می‌رود، به همین سبب روز جمعه، شستن رخت و ریختن کثافات در آب جاری معصیت دارد.
- ملائکه آب‌های دنیا را غربال می‌کنند و اگر در آن آشغال و زباله ببینند، به کسی که آن را در آب ریخته، نفرین می‌کنند. (گروسمین: ۱۳۷۷)

اقلیم و معماری کویری

ایران در جنوب غربی منطقه معتدل شمالی بین مدار ۲۵ تا ۴۰ درجه عرض شمالی و ۴۴ تا ۶۴ درجه طول شرقی واقع شده است و به علت جایگاه ویژه جغرافیایی و ناهمواری‌های بسیار پراکنده و تأثیر دیگر عوامل، از مناطق گرمسیر و خشک جهان به شمار می‌رود. میزان متوسط بارندگی سالانه ایران کمتر از یک سوم حد متوسط باران سالانه کره زمین (یعنی ۸۶۰ میلی‌متر) است. این میزان در برخی نقاط ایران به کمتر از ۱/۸ میزان جهانی می‌رسد.

استان یزد به دلیل قرارگرفتن در مرکز ایران و دوری از دریا، دارای شرایط اقلیمی ویژه‌ای است. وجود ارتفاعات زاگرس در غرب، مانع از رسیدن رطوبت دریای مدیترانه و اقیانوس اطلس و نیز ارتفاعات البرز در شمال، مانع از رسیدن رطوبت دریای مازندران به این استان می‌شود.

نزدیکی با کویر خشک و پهناور نمک و همسایگی با چند منطقه خشک و بیابانی دیگر مانند کویر لوت، کرمان، بخش کویری غربی ابرقو، باعث تأثیر این آب و هوا در خشکی و صحرایی و نیمه صحرایی بودن استان یزد شده است. بارش اندک همراه با تبخیر بسیار شدید آن، رطوبت ناچیز همراه با گرمای فراوان و

نوسانات شدید درجه حرارتی، این استان را در ردیف یکی از خشک‌ترین استان‌های کشور قرار داده است. تنها عامل تعدیل کننده هوا، ارتفاعات بلند شیر کوه است که بخش وسیعی از سرزمین‌های پیرامون خود را هوایی مطبوع بخشیده است. بیشترین مقدار بارندگی به طور متوسط ۲۰۰ میلی‌متر مربوط به همین منطقه و کمترین آن ۶۰ میلی‌متر مربوط به نقاط پست و کم ارتفاع استان یزد است. (معماریان: ۱۳۷۲، ۶)

در نواحی جنوبی، شرقی و مرکزی ایران به دلیل محدودیت منابع آب، تعداد کمی مراکز شهری به وجود آمده‌اند. شهرهای واحه‌ای ایران، اغلب در محل تلاقی ارتفاعات حاشیه بادشت مرکزی و برکنار منابع آب پیدا شده‌اند و شکل و بافت و نحوه گسترش فضاهای زیستی شهر پیرو شبکه توزیع آب در محل بوده است. (پورابراهیم: ۵۹، ۱۳۷۱). چنانکه می‌توان گفت، همانند بسیاری از سرزمین‌ها، آب، اصلی‌ترین نقش را در توسعه اقتصادی و اجتماعی استان یزد به عهده داشته است.

«در بررسی ترکیب معماری و بافت شهرها و روستاهای نواحی گرم و خشک به این مورد مهم پی می‌بریم که عامل آب و هوا در شکل منطقی دادن به بافت شهرها و ترکیب این نواحی نقش عمده‌ای را دارا بوده است. مسایل آب و هوایی همیشه به صورت مشکلات حاد برای مردم این نواحی مطرح بوده است. این مشکلات در طول هزاران سال مردم را هدایت به یافتن راه‌حلی نموده که به طور حیرت‌انگیزی جنبه‌های آزردهنده آب و هوایی را کم می‌کند و از جنبه‌های راحتی بخش آن بهره‌می‌گیرد.

مشکلات عمده‌ای که مردم نواحی گرم و خشک را به چاره‌جویی واداشته، چنین بوده: آفتاب سوزان و گرمای زیاد، درجه حرارت بالا در روز و پایین در شب (نوسان حرارتی روزانه به ویژه در تابستان) تابستان‌های خیلی گرم، زمستان‌های سرد. هوای خشک در نتیجه بارندگی و کم‌آبی، و وجود طوفان‌های پرگرد و خاک و گرم و احياناً شنی» (توسلی: ۵۹، ۱۳۶۰)

از این رو ویژگی‌های این اقلیم مردم را واداشته است که در جستجوی آب در زیرزمین باشند و چون آن را یافتند به انباشتن در جایی

پپردازند.

به طور کلی عوامل تأثیرگذار بر معماری سنتی ایران بدین قرار است:

الف: شرایط جغرافیایی و اقلیمی

۱- تأثیر آب و هوا و شرایط جغرافیایی

۲- مصالح و امکانات منطقه‌ای

ب: شرایط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی

۱- چگونگی تولید و عوامل اقتصادی

۲- نظام‌های اجتماعی

۳- اعتقادات و سنن

۴- امنیت

ج: نوع و عملکرد بنا. (معماری سنتی ایران)

ضرورت و اهمیت وجود آب‌انبار در مناطق

کویری به ویژه یزد

آب را الفبای آبادانی و به تعبیری جامع‌تر زندگی گفته‌اند، هر آن جایی که آب هست و یافت می‌شود، در کنارش آبادی‌ای قرار دارد و حیات هر آبادی و هر انسان، بسته وجود آب است و به دلیل همین اعتبار و ارزش

آب بود که در ایران کهن، نیایش‌گاه‌های بزرگی برای ستایش ایزد نگهبان آب، آن‌اهیتا(ناهید) ساخته بودند. (ورجاوند، نقش و اهمیت برکه: ۳) انسان همواره و در طول تاریخ پرفراز و نشیب هستی، آموخته که باید زیست و اگر طبیعت و اقلیم بر سر مهر نبودند و شرایط زیست فراهم نبود، می‌باید محیط را قابل زیستن کند. حال چه انسانی که بر روی قطب شمال و جنوب باشد و چه در صحرای سوزان آفریقا و چه در کویرهای خشک ایران باید بزید و چون زیستن را حق خود می‌داند در جستجوی چگونه زیستن و بهتر زیستن برمی‌آید.

انسان کویری، انسانی مقاوم است. انسانی اندیشمند است. برای یافتن خواسته‌هایش هر تدبیری می‌اندیشد و اگر آن خواسته آب باشد، دستانش را حتی تا زرفای صد گزی چاه و یا درازنای ده فرسنگی قنات هم دراز می‌کند تا به آب برسد. سال‌ها دشت و صخره را می‌کند و می‌کاود تا به قطره‌ای آب برسد و آن را چون فرزندی نوپا نگاهبانی می‌کند تا از پس ریگزاران و سنگلاخ‌ها به مقصد برسد. زیرا چونان مردم دیگر سرزمین‌ها دسترسی همیشگی به آب

چشمه، رودخانه، چاه و قنات و یا آب باران ندارد. و یا حتی برخی از این مردمان، هیچ‌گاه دسترسی به آب چاه و قنات ندارد و بر زمینی شور روزگار می‌گذرانند که آبی شور یا تلخ را بر پهنه خاک جاری می‌بینند.

پس همواره باید چشم به راه باران باشند تا قطره قطره آن را جمع کنند و در حوضی انبان سازند. از این روست که آب را فرو فرستاده‌ای آسمانی می‌دانند که حتی برای آمدنش هم باید در بیرون شهر به نماز بایستند و از پروردگار بیگانه آن را بخواهند، که آب حلقه پیوندت‌های باورها، آداب و رسوم، فرهنگ و تمدن کهن دیار ایران است.

و بی‌گمان چه کسی بهتر از انسان کویری قدر آب را می‌داند و بدان احترام می‌گذارد. او آب را چون دُر دانه در پهلوی می‌گیرد و تا سر منزل مقصود راهنمایی می‌کند. آب برای انسان کویر، چون کیمیاست. رگه‌های کاریز در دل کویر، رگه‌های حیات هزاران انسان و سرزمین لب تشنه‌ای است که در انتظار آب له‌له می‌زند و چون دست‌یاب شد، باید چون گوهری گران‌بها آن را پاس داشت، از چشم

نامحرم به دورش داشت و در گنجینه‌ای رازآمیز در دل خاک نهانش کرد.

آن گنجینه رازآمیز و مقدس، آب انبار است، ابداع و آفرینش معماران و مردان توانای کویرهای ایران، که گاه آب یک ساله خلقی لب تشنه را در خود جای می‌دهد. آب انبارها هم گنجینه آب ساکنان و رهپویان کویر در روزهای بی‌آبی و کم‌آبی تابستان بوده است و هم نهان‌گاه آب در روزهای قحطی و شهر بندان بیگانه و دشمن، به گاه جنگ‌های چندین ماهه و شاید چندین ساله.

این آبگیرها بنا بر موقعیت، مکان و کاربری در شهرها، روستاها، دره‌ها، در دل کوه‌ها، قلعه‌ها، راه‌های کاروان رو، میان دشت و کشتزاران و حتی درون خانه‌ها ساخته می‌شده است. و آدمیان کویر، پس از پی بردن به وجود آب انبار، در پی ساخت آن و بهره‌وری و توسعه هرچه بهتر از آن و هم‌گونی با بافت شهرهای کویری افتادند. این بود که در طول تاریخ و بر اثر آموزده‌های زندگی، با افزودن بادگیر، پاشیر، تزئینات هنری، راه‌های تهویه آب، گندزایی و مهم‌تر از آن سرمایش آب پی بردند. و آب آب انبارها در تابستان به خنکی آب‌های جاری شده از کوهساران پریرف در زمستان شد. این هنر مردمان کویر بود. معماری کویر، سراسری معماری هوشمندانه است. معماری کویر دستاورد مردمان جان‌سخت کویر است و آب انبار نهاد مقاومت، هوش، هنر و باورهای دینی ایرانیان معمار است و به گفته یکی از نویسندگان کویر: «ارزش آن هنگامی معلوم می‌شود که تشنه کام و گرم‌زده‌ای به آن روی می‌آورد و با نوشیدن جرعه‌ای آب خوشگوار جانی تازه می‌یابد» (طباطبایی: ۱۳۸۱، ۲۶۹).

صاحب نظری دیگر معتقد است که «سخن گوی مردم یزد می‌گوید که به اعتقاد ما، گردش زمین و زمان و ماه و ستاره و هرچه در آسمان‌ها قرار دارند، همه در پی آب و به عشق آب است» (مهاجر: ۱۳۴۰، ۹۰) و این ارزش تا بدان جا است که آب حتی چهره و بافت شهرهای حاشیه کویر رانیز تحت تأثیر خود قرار می‌دهد.

این ضرورت‌ها با توجه به این گفته شد که بخش زیادی از فلات ایران در اقلیم گرم و خشک قرار دارد و مردم ساکن آن با

دشواری‌های ویژه‌ای روبه‌رو هستند که عبارتند از خشکی هوا و عدم ریزش باران کافی در بیش از شش ماه از سال و در نتیجه فصلی بودن آب رودخانه‌ها و چشمه‌های پر آب، گرمای زیاد، آفتاب سوزان تابستان، اختلاف درجه حرارت بین شب و روز و نوسان درجه حرارت سالانه، پایین بودن سطح آب‌های زیرزمینی در بسیاری از نقاط ایران، سبب بنیان پدیده‌های گوناگونی از شکل زندگی و بافت شهرها شده که احداث بند و قنات و آب انبار و دیگر ساختمان‌های وابسته به آب، جهت تأمین آب شیرین در فصول خشک سال، بخشی از این تمهیدات است و چنان که وامبری نویسنده کتاب سیاحت درویش دروغین از قول مردم ایران می‌نویسد:

«اگر چاه آب را خراب کند، می‌کشیم».

نتیجه آنکه پژوهشگران، ایجاد آب انبار را بنا بر دلایل زیر می‌دانند:

- ۱- ذخیره آب برای زمان‌های خشک سالی جنگ و یا محاصره.
 - ۲- خنک ماندن آب در تابستان.
 - ۳- تمسک به عمل خیر سقایت.
 - ۴- یادآوری حادثه عاشورا و واقعه کربلا (خیرخواه: ۸۲، ۱۳۸۵).
- چگونگی تأمین آب آب انبارها:**

و از آسمان آب را به اندازه فرورستادیم و آن را درون زمین جای دادیم. «قرآن کریم»
برای مردم فلات ایران، همواره آب و تأمین آب مسأله‌ای بسیار مهم و حیاتی بوده و به همین دلیل تا حد مورد احترام و حرمت بوده است. (سرجعی: ۱۳۷۹، ۱۳۷۹)

با اینکه تقریباً بیشتر شهرهای دارای آب انبار به استثناء چند شهر مانند ساری، لاهیجان و... دارای شرایط یکسان آب و هوایی و نوع آب‌های جاری هستند. اما بسته به شرایط اقلیمی هر دیار میزان و چگونگی بهره‌وری از این آب‌ها متفاوت است. برخی آب انبارها هم هستند که با توجه به ساخت و کاربرد آن از یک نوع آب بهره می‌برند، مانند آب انبارهای بیابانی، ولی آنچه که بیشتر رایج بوده، این است که آب انبارها در فصل زمستان از آب باران و رودخانه و در فصل بهار از آب قنات یا

چشمه پر می‌شده است.

در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان رایج‌ترین منابع تأمین آب آب انبارها را در ایران قدیم به شرح زیر برشمرد:

۱- قنات، ۲- باران، ۳- رودخانه، ۴- چشمه، ۵- چاه.

۱- قنات

رایج‌ترین گونه تأمین آب آب انبارها با توجه به شرایط اقلیمی شهرهای کویری و بیابانی ایران بهره‌وری از آب کاریز یا قنات بوده است. مگر آنکه شرایط حفر قنات یا بهره‌وری از آن امکان نداشته باشد. قنات را اختراع ایرانیان دانسته‌اند. (قنات، معرب کتات فارسی و از ریشه کندن است/ فرشاد: ۲۱۹، ۱۳۶۲)

که با حفر آن و متحمل شدن زحمت‌های جان‌فرسای ده‌ساله و گردآوری قطره‌قطره آب و با شیب ملایم و بهره‌وری از نیروی ثقل جاذبه زمین، آب را در مظهر قنات قابل دسترسی می‌سازد. قنات‌ها برخلاف چشمه و چاه، تقریباً در تمام طول سال دارای آبی گوارا و سالم هستند. در حال حاضر در ایران ۵۰۰۰۰ قنات وجود دارد که بزرگترین آن در گناباد به طول ۷۰ کیلومتر [و عمق مادر چاه ۱۴۰ متر] و کوچکترین آن یک کیلومتر طول دارد. (جهان‌فر: ۱۳۷۳، ۳۷) در برخی روستاهای استان یزد قنات‌هایی به طول ۵۰ تا ۱۰۰ متر هم وجود دارد. اما یکی از بزرگترین قنات‌های یزد، از رشته کوه‌های شیرکوه سرچشمه گرفته و تا دشت اردکان ادامه دارد و درازای آن به ده فرسنگ (۶۰ کیلومتر) می‌رسد.

۲- باران

بیشتر آب انبارهای صحرائی، قلعه‌ای، بیابانی و بین راهی از این نوع آب (که آب سطحی هم گفته می‌شود) بهره می‌برند. بدین گونه که سعی می‌شود با ساخت آن در مسیر آبراهه‌ها، هدایت آب باران از بیابان به درون مخزن صورت بگیرد.

استان یزد یکی از مناطقی است که این گونه آب انبارها دارد، زیرا که در استان یزد بیابان‌ها تقریباً ۹۷ درصد مساحت استان را در بر گرفته‌اند. در راه یزد به چک‌چک دو آب انبار و آب انبار کلار میبیدین شیوه سیراب می‌شود. یکی از گونه‌های رایج این آب انبارها برکه‌های

کناره خلیج فارس و نواحی جنوبی ایران است.

۳- رودخانه

برخی آب انبارها به ویژه در فصل زمستان از آب رودخانه‌ها که در نزدیکی جاری بوده است پر می‌شده است. زیرا در فصل‌های دیگر رودخانه‌های همیشگی در همه جای ایران وجود ندارد و بیشتر در جنوب غربی ایران دیده می‌شود. آب رودخانه یکی از منابع عمده آب و آب انبارهای کوهستانی ایران است.

۴- چاه

معمولاً در ایران دو نوع چاه وجود دارد. چاه‌هایی که به صورت قائم کنده می‌شود و به وسیله دلو آب کشیده می‌شود و دوم چاه‌های فورانی که با تدابیری آب آن را به بیرون می‌فرستند. چاه‌ها معمولاً در مناطق کوهپایه‌ای و یا دشت‌ها حفر می‌شود. به این دلیل که منابع زیرزمینی در آبرفت‌ها و سازه‌های کارستی ذخیره شده و با حفر چاه می‌توان به آن دسترسی داشت. در شهر یزد و در آن سده‌هایی که هنوز سفره‌های آب زیرزمینی این قدر پایین نرفته بود و با کندن چندین گز به آب می‌رسیدند، چاه‌های آب سرد فراوانی رایج بود. چنان که جعفری در سده نهم قمری متذکر شده است. اکنون ژرفای برخی چاه‌های یزد به بیش از ۱۰۰ متر نیز رسیده است.

گونه‌شناسی آب انبارهای ایران

کارشناسان معماری، شهرسازی، سازه و غیره آب انبارها را بسته به کارکرد، بهره‌وری، میزان آبیگری، نحوه قرارگیری پلکان و دیگر فضاها، نوع دسترسی به آب مشکل مخزن و پوشش گنبد، شیوه ساخت، شیوه و نوع آبرسانی، موقعیت خاصی در شهر و محله، اندازه، شیوه‌های تهویه و تبرید آب، و نیز از نظر تزئینات، مصالح به سبک‌ها و گونه‌های مختلفی تقسیم کرده‌اند که گاه اختلاف‌هایی و اشتراکاتی بین نظریات آن‌ها دیده می‌شود که در اینجا سعی شده، اجماع آرای آن‌ها بیاید.

الف: بهره‌وری

۱- همگانی (عمومی)

۲- خصوصی (شخصی)

ب: کارکرد

۱- صحرايي (دستی، کشاورزی، کشتزاری)

۲- روستایی ۳- شهری ۴- میان‌راهی (بین‌راهی)

۵- خانگی ۶- قلعه‌ای ۷- بیابانی ۸- کوهستانی

۹- کاروان‌سرایي (ریاضی)

پ: آبرسانی

۱- رودخانه‌ای (سیلابی) ۲- دستی (قنات یا

چاه) ۳- بارانی ۴- لوله‌کشی شهری

ت: آب‌برداری

۱- مخزن سرپوشیده ۲- مخزن روباز (سرباز) یا

دستی

ث: تهویه

۱- بدون بادگیر ۲- دارای بادگیر

ج: مصالح

۱- سنگی ۲- آجری ۳- خشتی. ■

منابع

الف: کتاب

۱- ابن بطوطه، محمد بن عبد... سفرنامه ابن بطوطه (رحله ابن بطوطه)، ترجمه محمد علی موحد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.

۲- ابن بلخی، فارسنامه به کوشش: گای لیترانج و رینولد نیکلیسون، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۳.

۳- ابن حوقل، محمد بن حوقل، سفرنامه ابن حوقل، ایران در صوره الارض، ترجمه: جعفر شعار، تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۲.

۴- اصطخری، ابوالحسن ابراهیم، مسالک و ممالک، به کوشش: ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰.

۵- افشار، ایرج، یادگارهای یزد، یزد: نیکوروش و انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۴، جلد ۲.

۶- پورابراهیم، حسین، جغرافیای گناباد، مشهد: مرندیز، ۱۳۷۱.

۷- توسلی، محمود، ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک، تهران: بی‌نا، چاپ چهارم، ۱۳۶۰.

۸- جعفری، جعفر بن محمد، تاریخ یزد، به کوشش: ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۸۲.

۹- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد، اشکال العالم، ترجمه: علی بن عبدالسلام کاتب، به کوشش: فیروز منصوری، مشهد: به نشر، ۱۳۶۸.

۱۰- حاجی شعبانی، محمد، از سترون خاک تا شگفتن در کویر، یزد: استانداری یزد، ۱۳۷۱.

۱۱- حسین یزدی، سیدرکن الدین محمد، جامع الخیرات، ترجمه: جعفر غضبان، یزد: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان یزد، ۱۳۶۵.

۱۲- سرجمعی، حسین، گوشه‌هایی از تمدن ما قبل تاریخ در مهریز، یزد: مؤلف، ۱۳۷۳.

۱۳- طباطبایی اردکانی، محمود، فرهنگ عامه اردکان، یزد: شورای فرهنگ عمومی استان یزد، ۱۳۸۱.

۱۴- فرشاد، مهدی، تاریخ مهندسی در ایران، تهران: بنیاد نیشابور، چاپ دوم، ۱۳۶۲.

۱۵- قبادیان، وحید، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، تهران: دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۸۴.

۱۶- قدماه بن جعفر، الخراج، ترجمه: حسین قره چانلو،

تهران: البرز، ۱۳۷۰.

۱۷- قرآن کریم، ترجمه: بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: جامی، ۱۳۷۶.

۱۸- قزوینی، زکریا ابن محمد بن، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه: عبدالحسین شرف‌کندی، تهران: اندیشه جوان، ۱۳۶۶.

۱۹- کاتب یزدی، احمد بن الحسین، تاریخ جدید یزد، به کوشش: ایرج افشار، تهران: امیر کبیر، چاپ دوم، ۱۳۵۷.

۲۰- گروسین، هادی، آبنامه یا فرهنگ آب، همدان: دانشجو، ۱۳۷۷.

۲۱- مستوفی، حمدا...، نزهة القلوب، به کوشش: محمد دبیرسیاقی، تهران: طهوری، ۱۳۶۶.

۲۲- مستوفی باققی، محمد مفید، جامع مفیدی، به کوشش: ایرج افشار، تهران: اساطیر، چاپ دوم، ۱۳۸۵، جلد ۳.

۲۳- مسرت، حسین، یزد یادگار تاریخ، یزد: انجمن کتابخانه عمومی استان یزد، ۱۳۷۶، جلد ۱.

۲۴- معماریان، غلامحسین، سیری در معماری آب انبارهای یزد، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۷۲.

۲۵- ؟؟؟؟، معماری سنتی ایران، تهران: موزه رضا عباسی و بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۹.

۲۶- مقدسی، ابوعبد... محمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه: علی نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱.

۲۷- مهاجر، علی اصغر، زیر آسمان کویر، تهران: حبیبی، ۱۳۴۰.

۲۸- وامبری، آرمینوس، سیاحت درویش دروغین در خانات آسیای میانه، ترجمه: فتحعلی خواجه‌نوریان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ دوم، ۱۳۴۳.

۲۹- یعقوبی، احمد بن ابن اسحاق، البلدان، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷.

ب: مقاله

۱- آیت‌زاده شیرازی، باقر، «آب انبارهای حاشیه کویر» باستان‌شناسی و هنر ایران، شماره ۵ (بهار و تابستان ۱۳۴۹).

۲- جهانفر، جواد، «آب در ایران قدیم» سخن دانشجو، شماره ۳ و ۴ (بهار و تابستان ۱۳۷۳).

۳- خیرخواه آرانی، رضا، «بررسی بنای بومی و فرهنگی آب انبار» فرهنگ اصفهان، شماره ۳۱ (بهار ۱۳۸۵).

۴- ستوده، منوچهر، «آب انبار» در کتاب دانشنامه ایران و اسلام، زیر نظر: احسان یار شاطر، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶، جلد ۱.

۵- عابدینی، مجید و دیگران، «آب انبار» در کتاب دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۴، جلد ۱.

۶- عربی‌نژاد، غلامرضا، «نقش ایرانیان در حفاظت از آب» ارائه به نخستین همایش فرهنگ و میراث طبیعی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تبریز، ۱۳۷۸.

۷- معماریان، غلامحسین، «معماری آب‌دانش کهن مردمان ایران»، سال ۷ شماره ۱۹۲۵ (۱۳۷۰/۷/۲۱).

۸- ورجاوند، پرویز، «آب انبار» در کتاب: دایرة المعارف تشیع، زیر نظر: احمد صدر حاج سید جواد و دیگران، تهران: بنیاد اسلامی طاهر، ۱۳۶۶، جلد ۱.

۹- ———، «آب انبارها» در کتاب: معماری ایران دوره اسلامی، گردآوری: محمد یوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۴، جلد ۱.

۱۰- ———، «نقش و اهمیت برکه‌ها و آب انبارها در بافت شهرهای ایران» هنر و مردم، دوره ۱۴، شماره ۱۶۸ (مهر ۱۳۵۵).

